

* * *

The results of an expert survey “Modernization of the Kazakstani society” are presented. Some real and preferable for Kazakhstan models of modernization are presented.

А.М. Чинасилова

ӘЛЕУМЕТТІК ЖҮЙЕДЕГІ ОРТА ТАПТЫҢ ИДЕНТИФИКАЦИЯСЫ (АНЫҚТАУ)

«Орта тапты» әртүрлі түсіну қазіргі ғылымда орта тапты зерттеудің көптеген әдістерін анықтап, нәтижесінде зерттеліп отырған қоғам құрлымы туралы әртүрлі мәліметтер алу.

Орта таптың қалыптасу мәселесіне назар аударатын болса, бірінші кезекте оның идентификациясына көңіл аударсақ, дәл осы мәселеге қандай да бір жалпы анықтама беруге әлі ертерек десек те болады.

Орта таптың негізгі белгілерінің бірі тұрмыс жағдайының жақсы болуы, ол нақ осы әлеуметтік топтың идентификаторы рөлін атқарады.

Орта тапты зерттеуде көптеген бағыттардың болуы, оның идентификациясының бірнеше критерийлерін анықтауға көмектеседі. Осы критерийлердің болуы жиынтығын, екі топқа бөліп қарастыруға болады: стратификациялық және стратификациялық емес.

Орта таптың идентификациясының критерийлері ретінде көбіне келесі көрсеткіштерді қолданамыз:

- материалды жағдайының мінездемесі (табыс деңгейі, жылжымайтын мүліктің бар болуы, және т.б.);
- кәсібимамандық статусының көрсеткіштері (билік иерархиясындағы жағдайы, білім деңгейі және сапасы, мамандығының қиындығына байланысты, экономиканың белгілі бір секторына қатысы);
- өндіріс орындарын игеру көрсеткіштері («дәстүрлі» орта таптың идентификациясының негізгі көрсеткіші);
- саяси статусының көрсеткіштері, яғни әртүрлі деңгейдегі шешімдерді қабылдауға оның қатысы немесе әсері;
- әлеуметтік мобильділіктің потенциалдық мінездемесі;
- әлеуметтік престиж көрсеткіштері;
- өмір сүрудің статустық аспектілерінің мінездемесі (өмір сүріп жатқан ортаның сапасы, қарымқатынас ортасы, әлеуметтік көңілкүйі және де т.б.)

Орта тап туралы біз - өмір салты бойынша бай және кедейлер арасында орналасқан адамдар қауымдастығын сипаттайтын әлеуметтік-экономикалық категория деп қарастырдық. Осыған сәйкес біздің орта тапты идентификациялау әдістеріміздің барлығы өмір деңгейін бағалаумен байланысты.

Өмір деңгейін жеке адам, отбасы, халықтың әлеуметтік топтары немесе біздің жағдайымызда орта тап тұтынатын тауарлар мен қызметтер жиынтығы арқылы анықтай аламыз. Өмір деңгейінің әртүрлі жақтарын көптеген көрсеткіштерден көруге болады. Мысалы, халықтың материалды құндылықтық шығындары мен қызметтерді пайдалануы, халықтың тұрғын үймен қамтамасыз етілуі, мүліктік жинақтар көрсеткіші, халықтың табысының жіктелу көрсеткіші және т.б. Алайда, өмір

деңгейінің маңызды көрсеткіші ақшалай табыс, ол тауарларды сатып алу, қызметтерді тұтыну мүмкіндігін анықтайды.

Үй шаруашылығының ақшалай табысы ондағы әр мүшенің еңбек ақы түріндегі ақша қаражаты болып табылады.

Орта таптың идентификациясы тек табысқа ғана негізделіп анықталмай, үй шаруашылығының тауарлар мен қызметтерді тұтынуды бағалаумен де анықталады.

Орта таптың табыс деңгейі экономикалық бостандықтың белгілі деңгейі ретінде қарастырсақ, табыс деңгейінің өсуі алғашқы тұтыну қажеттігін қанағаттандырудан кейінгі қажеттікке өту еркіндігін көрсетеді.

Орта таптың үй шаруашылығының тиісті активтерді иелену арқылы белгілі бір ресурстарға қол жеткізуін анықтайды:

- 1) жеке пайдаланудағы салыстырмалы түрде қымбат заттарын (қыстық киім, аяқ киім және т.с.с) тозуына жеткізбей ауыстыру мүмкіндігі;
- 2) ұзақ мерзімді пайдалану заттары мен құралдарын (автомобиль, тоңазытқыш, телевизор, радиотелефон және т.б.) тозуына жеткізбей ауыстыру мүмкіндігі;
- 3) отбасында «ғылыми-техника прогресінің тауарларының» (компьютер, компьютер мен модем және интернетке қосылуы, радиотелефон, ұялы телефон) болуы;
- 4) ақылы емхана қызметін пайдалану мүмкіндігі;
- 5) балаларының ақылы білім алу мүмкіндігі (репетиторлік, ақылы курстар тілдік, компьютер, оратор және т.б.), ақылы орта мектептер мен жоғарғы оқу орындары);
- 6) үйден тыс салыстырмалы түрде тұрақты тамақтану мүмкіндігі; үйден тыс жерде еңбек демалысын өткізу мүмкіндігі;
- 7) кабельдік теледидар қызметін пайдалану мүмкіндігі;
- 8) экономикалық ахуалдың нашарлауы жағдайындағы қорының болуы;
- 9) өмірін, мүлкін, денсаулығын сақтандыру қызметтерін пайдалану мүмкіндігі.

Осылайша, үй шаруашылығының шығындық стратегиясының құрамына талдау жасай отырып біз өмірлік стратегияның белгілі бір вариантын жүзеге асыруын қорытындылап, әр адамға шаққандағы табыс деңгейін бекітіп, оның құрлысын анықтаймыз. Орта тап үшін табыстың орта деңгейі әр елдің әлеуметтік-экономикалық дамуының деңгейіне байланысты болады. Нақты елдің әлеуметтік-экономикалық деңгейінің дамуы жоғары болса, соғұрлым ол елде қоғамда өз қызметін атқаратын орта таптың саны көп болады. Елдегі экономикалық дамудың деңгейінің төмендігі ондағы орта таптың аздығын көрсетеді. Бұл жағдайда орта тап әлеуметтік, экономикалық және саяси тұрақтылықтың негізі бола алмайды.

Ғылыми әдебиеттерде «орта тап» ұғымын мазмұнын анықтаудың бірнеше классификациялары берілген.

В.В. Радаев орта тап «қарапайым күрделі» белгілері бойынша жеті теориялық анықтама берді.

Оның ішіндегі біріншісі автор бойынша ең қарапайым түрі, аралық табыс деңгейі нақты қоғамға өзіндік ортаңғы белгісі бар екендігін көрсетеді.

Екінші анықтама біріншіге мүліктік стандарт жиынтығына тағы бір белгіні қосады.

Үшінші анықтаманың негізінде өндірістің құралына ұсақ меншікті игеру, ұсақ фирманың иесінің жеке еңбек қатысуының басшылық белгілерінде болып отыр. Бұл анықтама «ескі орта тап» деп атайтын шағын кәсіпкерлер мен өзіндік дербес жұмысшыларды қамтиды.

Төртінші белгі білім деңгейі мен кәсіби квалификация. Бұл жағдайда орта тапқа жоғарғы білім мамандары («профессионалдар», жаңа орта табы» ұсақ буржуазияға қарамақарсы аталатындарды жатқызады).

Бесінші анықтама «ақ жағалылар», төменгі орта тап» деп аталтындар жатады бұнда белгі ретінде еңбек шарты мен мінезқұлқы болады.

Келесі анықтама белгі ретінде жоғарыда айтылған экономикалық және кәсібилік белгілерден басқа нарықтық, еңбектік және статустық позициялар жиынтығын, орта тап құрамына бұл жағдайда элитарлық және төменгі тапқа қарсы тұратын адамдар өмір стилі бойынша әлеуметтік байланысымен, өзінің мамандық болашағы мен өз балаларының болашағына баға беруі, индивидуалдық пен автономиялық әрекетінің деңгейлерін таңдайды.

Жетінші анықтама престиждің деңгейімен байланысты, маңызына қарай немесе қоғамдық пікірмен анықтаймыз. Бұл жағдайда «жоғарғы ортаңғы» және «төменгі ортаңғы» орта тап қабатын көрсетеді.

Келесі класификация Т.И. Заславский мен Р.Г. Громовтікі, авторлардың пікірі дамыған Батыс қоғамында орта таптың төрт мінезқұлқын көрсетуге болады [1].

1. мінезқұлқы: «орта тап бұл қоғамдағы жоғарғы мен төменгінің арасындағы аралық позицияны алып отырған және әлеуметтік медиатордың интерактивті қызметін атқаратын әлеуметтік топ жиынтығы».

2. мінезқұлқы бойынша орта тап бұл салыстырмалы түрде жақсы қамтамасызданған қоғам бөлігі, меншік игеретін, экономикалық тәуелсіздікпен қамтамасыз етілетін, қызмет етуде таңдау еріктігі бар және басқалары жоғарғы сапа мен қазіргі өмір стилі, қазіргімен қанағаттану, болашаққа сенімділігі орта таптың әлеуметтік тәртіпті сақтаудағы қызығушылықтарын, қоғамның әлеуметтік стабилизатор қызметін беретіндігін ескереді.

3. мінезқұлқы «орта тап қоғамның квалификацияланған мамандары өз қатарына шоғырландырған, жоғарғы деңгейдегі мамандығымен ерекшеленетін мағыналы әрекет потенциалымен азаматтық белсенділігімен ерекшеленетін әлеуметтік құрылым элементі. Мұнан жоғарғы әлеуметтік престиж және техникалық, әлеуметтік-экономикалық прогрестің агенті қызметін атқаратыны болып отыр.

4. мінезқұлқы «жоғары дамыған батыс шешімдеріндегі орта тап халықтың көп бөлігін құрайтын, бір жағынан, қоғамның қызығушылықпен, ал бір жағынан ұлттық мәдениет, яғни қоғамның құндылықтарына, нормаларына, мінезқұлқы үлгісіне, өмір стиліне және басқалары өзіндік қасиетпен шығады. Қоғамның жоғарғы және төменгі қабатының өзіндік мәдениет үлгісін таратуда, орта тап қоғамның мәдени интегратор рөлін де атқарады».

Э. Гидденс орта тапты олардың нарықтық мүмкіндігі тұрғысынан, соның ішінде білім және техникалық санатына және еңбек қызметінің сипатына сәйкес дәрежесімен бағалайды [2].

Батыстық социологияда тапты анықтағанда әдетте екі белгіні қолданады субъективті және объективті. Субъективті өзіндік тану принципіне негізделген, яғни қай әлеуметтік тапқа жататындығы қоғам өкілдерінің өз пікірлерінен туындайды немесе индивидтің өзін қай тапқа жатамын деген өзіндік есептеуінен көрінеді. Объективті белгісі, социологтардың қолданатын индивидтердің пікірлерінен тәуелді емес белгілерге негізделген. Бұндай белгілер екеу: әрекет (еңбектің) мінезқұлқы және табыс мөлшері.

Ғылымдағы орта тапты идентификациялаудың «классикалық» критерийлерін талдай келе біз келесі көрсеткіштерді атап өткен мәнді деп ойлаймыз:

- материалдық бақуаттылық сипаттамасы — табыс деңгейі, жылжитын және жылжымайтын мүліктің, жинақталған ақша қорының болуы;
- кәсіптік-қызметтік дәрежесінің көрсеткіші — басқару иерархиясындағы орны, білім және санаттының деңгейі, кәсіптік қызметінің күрделілігі, экономиканың белгілі бір секторына тиістілігі;
- өндіріс құралдарына қатынас көрсеткіші — меншік иесі немесе арендатор ретінде басқарушы;
- саяси дәрежесінің көрсеткіші — әртүрлі деңгейдегі билік шешімдерінің қабылдануына ықпал ету дәрежесі;
- әлеуметтік мобильділік сипаттамасы — топтағы немесе жіктегі мобильділік көрсеткіші;
- өмір салтының сипаттамасы — тұтынушылық сапасы, тұрғылықты жерінің сапасы, қарым-қатынас, демалыс орнының сапасы және т.с.с.;
- әлеуметтік бедел көрсеткіші.

«Жалпы» критерийлер құрамында «статистикалық» топтан нақты топты ажырататын формальды критерийлерді атап өткен жөн. Біздің ойымызша ондай формальды критерийлерге: топтық сәйкестіктің болуы немесе болмауы; құрамның мобильділікке тұрақтылығы немесе тұрақсыздығы; қауымдастыққа субъектінің жеке сапалық дамуын ескере отырып оған енуі немесе жеке дара болуы.

Орта таптың мазмұнды «жалпы» сипаттамасының анықтамасының құрамына саяси бағдар (идеологиялық қызығушылықтары, саясатқа тартылуы), топтық өзіндік идентификацияның мазмұнды аспектісі, еңбектік мотивациясы, әлеуметтік көңіл-күйі, тұтынушылық бағдары, ақша қорының жинағына қатынасы, жеке өмірдегі құндылық бағдары және т.б.

Мысалы, орта тап өкілдерінің саяси қызығушылықтар және азаматтық позициясы туралы ақпарат көзі талдау және жоспарлау орталығының зерттеу нәтижелерінен көруге болады. Қазақстандағы орта тап өкілдерінің табыс деңгейі, жалақысы, өмірі және т.б. туралы біршама толық ақпаратты біз Мемлекеттік статистика комитетінен ала аламыз, алайда бұл ақпарат тек ресми табыстарды тіркейді. Егер төменгі тапқа қатысты табысты алатын болсақ, бұл мәліметтер біршама дұрыстау, ал орта тап өкілдері көбінесе өз табыстарын жасырып қалады, және мұндай, табыстардың тіркелмеуі Қазақстан экономикасында көп кездеседі.

Жалпы алғанда Қазақстандық орта тап екі негізгі талап: білім деңгейі және санаты бойынша батыс орта табынан қалмайды. Ал, меншік, табыс, тұтыну деңгейі дәрежесі бойынша ол орта тап жөнінде батыстың классикалық талабына сәйкес келмейді.

Орта тапты анықтаудың негізінде өмір деңгейін анықтау әдісі жатыр. Өмір деңгейінің негізгі көрсеткіші табыс және тұтыну болып табылады. Сондықтан, табыс шегі мен тұтыну құрылымын талдауға негізделеді.

Орта тапты анықтау (идентификациясы) ақиқаттық көзқарасқа негізделеді. Бұл әртүрлі елдердің әлеуметтік-экономикалық дамуының өзгешелігіне байланысты. Ақиқаттық көзқарастың мәні әр қоғамға нақты елдің экономикалық ерекшелігін ескере отырып өз орта табының айрықша моделін құруды білдіреді.

Орта тап – бұл тек бір ғана параметрмен, айталық, табысы немесе мүлкі, не жинаған қоры, кәсіби мәртебесі арқылы анықтауға болмайтын әлеуметтік топ қатарына жатады. Сондықтанда, мәселенің түп негізі де осы болып отыр, зерттеушілер мен эксперттер негіз ретінде әртүрлі критерийлерді алады.

1. Заславская Т.И., Громова Р.Г. К вопросу о среднем классе российского общества // Мир России, №5. - 1998г. – С. 29-40.
2. Гидденс Э. Устроение общества: Очерк теории структуризации. 2-е изд. М.: Академический Проект, 2005. – 323 с.

* * *

В данной статье автор рассматривает проблемы определения идентификационных критериев при изучении среднего класса в социально-экономической структуре. Рассмотрено определение критерия среднего класса в современном казахстанском обществе.

* * *

The author considers the problem of definition of identification criteria of middle class research in social-economic structure of society. The definition of the criterion of middle class in the modern Kazakhstan society is presented.

А.А. Кульшанова

ИДЕОЛОГИЯ СТАЛИНИЗМА – ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ

В современной российской и казахстанской историографии сталинизм рассматривается как советский вариант тоталитаризма, изучены его сущностные характеристики и закономерности на материалах СССР [1;2;3;4].

Западные исследователи считают, что первые признаки тоталитаризма появились сразу же после победы Октябрьской революции. Так, Р. Пайпс писал: «Приступив немедленно после прихода к власти к восстановлению полицейского государства, Ленин и его соратники революционеры, безусловно, считали, такие шаги чрезвычайными мерами – точно также, как думало в свое время царское правительство. Они полагали, что ЧеКа, «ревтрибуналы», массовые казни, лагеря принудительного труда, ссылки, цензура и тому подобные репрессивные институты необходимы для того, чтобы выкорчевать последние остатки царского режима. Сразу после выполнения этой задачи вновь созданные учреждения будут ликвидированы. Однако «временные» репрессивные меры коммунистов постигла та же участь, что и подобные мероприятия их предшественников: их регулярно продлевали, и огульное использование связанных с ними насильственных акций постепенно перестало иметь какое-либо отношение к порядку, который они были призваны охранять» [5]. Английский философ и общественный деятель Б. Рассел, посетивший Советскую Россию в 1920 г. в составе парламентской делегации, заметил: «опыт пребывания у власти неизбежно меняет коммунистические теории, и люди, контролирующие мощную государственную машину, вряд ли будут иметь те же взгляды на жизнь, что они имели, когда были в положении преследуемых» [6]. Здесь также уместно провести аналогию с Великой Французской революцией, на знаменах которой были написаны слова «Свобода, равенство и братство!», но вслед за этими прокламациями пришли массовые аресты, тюрьмы и гильотина. И в России, и во Франции революция утонула в «красном терроре», поглотившем в первую очередь своих основных